

**تحلیل امر ذهنی در نشانه‌شناسی مکان به‌منابه مبنای مداخله در اماکن مقدس
(نمونه موردی: حرم حضرت عبدالعظیم)**

زهرة بهرامی کیان

گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

علی اکبری

گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(نویسنده‌ی مسئول).

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۴/۰۶ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۱۱/۱۰

چکیده:

از آن‌جاکه عمدتاً بقاع متبرکه در میان بافت‌های تاریخی شهرها واقع شده است؛ حفظ هویت تاریخی بافت یکی از چالش‌های پیش‌رو در طرح‌های توسعه است. در برخی از طرح‌های توسعه اماکن متبرکه مشاهده می‌شود که اصول برنامه‌ریزی، بی‌توجهی وجه ذهنی زیارت و خاطره تاریخی زائران از بنا و ماهیت و هویت بافت اطراف بوده و موجب تخریب بستر خاطرات بین‌نسلی افراد و قطع ارتباط ذهنی آنان با بنا شده است. با توجه به ضرورت اجتماعی و فرهنگی حفظ هویت مکانی و تاریخی و رابطه ذهنی افراد با مکان در برنامه‌ریزی‌های توسعه، هدف از انجام این پژوهش آن است که مبتنی بر مطالعات میدانی، دیدگاه کاربران را به اتکای تجربه زیسته‌شان از امر عبادت و زیارت در حرم حضرت عبدالعظیم (ع) احصا کند و ضمن آزمون فرضیات پژوهش، به روش پدیدارشناختی داده‌ها را تفسیر کند و راهکارهای عملیاتی را به‌منابه مبنای مداخله در اماکن مقدس ارائه نماید. مطالعه حاضر از حیث هدف، کاربردی است. پارادایم فلسفی تحقیق مبتنی بر گفتمان تفسیری است. با توجه به ماهیت متغیرها رویکرد تحقیق کیفی است و روش تحقیق، پیمایشی و طرح تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. تبیین مبانی نظری تحقیق و احصای متغیرها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی اعم از مشاهده مستقیم، مصاحبه و توزیع پرسش‌نامه انجام شده است. نتایج حاصل از بحث نشان می‌دهد که سلسله‌مراتب فضایی ساختمان، ارتباط بصری با گنبدخانه، عوامل کیفیت‌ساز مؤثر بر ذهنیت و ادراک کاربران در هر فضا و وجود نشانه‌های معنا‌ساز و موقعیت‌های خاطره‌ساز، تأثیر مستقیم، مثبت و معناداری بر مؤلفه‌های حس تعلق، حضورپذیری، و خاطره‌سازی برای مردم در مکان مقدس دارند و حفظ آن‌ها موجب هویت‌مندی مکان می‌شود.

واژه‌های کلیدی: اصالت ذهنیت، نشانه‌شناسی مکان، مکان قدسی، حس مکان، توسعه حرم حضرت عبدالعظیم.

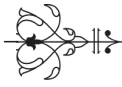
مقدمه

مذهبی که برای طولانی مدت بر جامعه حاکم بوده است، با نظام مدیریتی مناسبی حفظ نشود، به سرعت به دست فراموشی سپرده شده و یا به طور کلی از بین می‌رود؛ گاهی مقصود از نظارت‌ها، برنامه‌ریزی مناسب و حفظ صورت و محتوای بناهایی است که ماهیت مکانی آن‌ها ارزش‌های تجسم‌یافته در نشانه‌های کالبدی را متبلور می‌سازد. بنا یا تمام مظاهر خود در ذهنیت افراد معنا می‌یابد و خود موجب حفظ و نگهداری معنویت و برخی از ارزش‌های انسانی در جامعه انسانی می‌شود. پس ضروری است تا اصول و مبانی برنامه‌ریزی و طراحی مکان مقدس مورد پرسش و تحقیق قرار گیرد تا بتوان به اتکای آن مسیر توسعه را به نحو مطلوب و مبتنی بر هویت مکانی و تاریخی و رابطه ذهنی افراد با مکان پیش برد. هدف از انجام این پژوهش آن است که مبتنی بر مطالعات میدانی بتواند دیدگاه کاربران را به اتکای تجربه زیسته‌شان در امر عبادت و زیارت در حرم حضرت عبدالعظیم(ع) احصا کند و ضمن آزمون فرضیات پژوهش، به روش پدیدارشناختی داده‌هایی را تفسیر کند و راهکارهای عملیاتی به مثابه مبانی مداخله در اماکن مقدس ارائه نماید. برای این منظور، پرسش‌های تحقیق عبارت‌اند از اینکه چگونه نشانه‌های معنادار در ایجاد و یا حفظ امر ذهنی اعم از معنا‌مندی و تعلق خاطر به مکان نقش دارند؟ هندسه روابط فضایی و نوع ارتباط با حرم (گنبدخانه) چه تأثیری بر وجه ذهنی عبادت و زیارت در مکان دارد؟ عوامل کیفیت‌ساز فضایی در حضورپذیری بیشتر زائران در این مکان مقدس چه تأثیری دارد؟

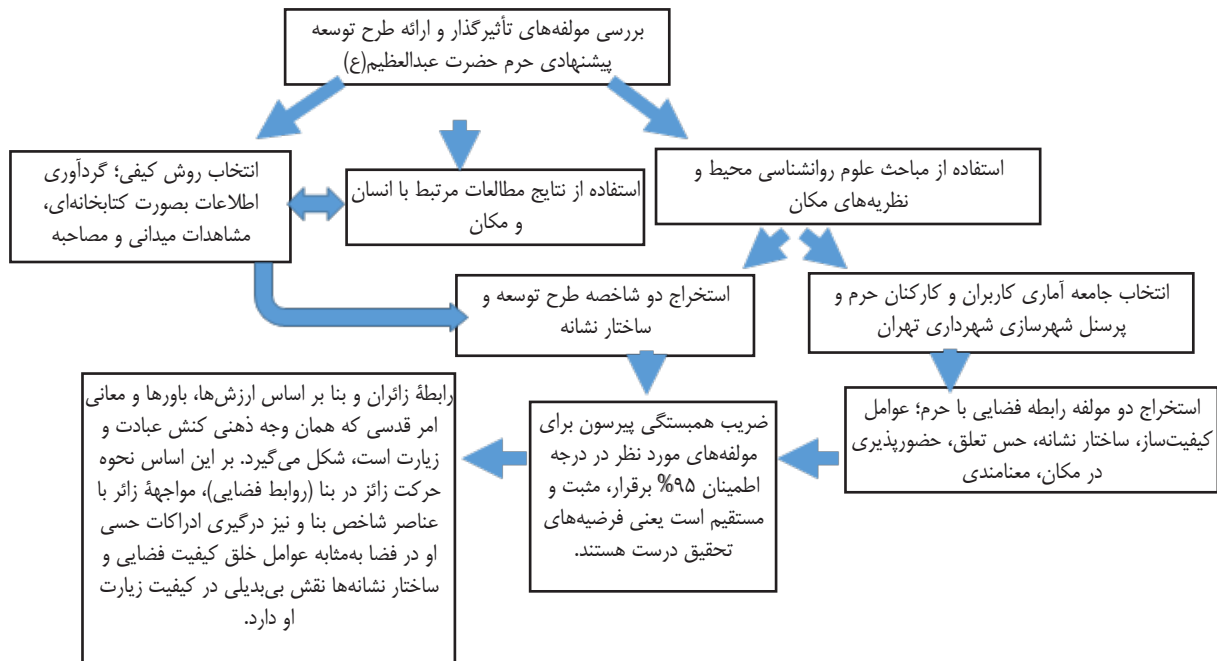
۱. روش تحقیق

با توجه به آنکه نتایج حاصل از تحقیق به صورت راهبردهای مداخله در اماکن مقدس مطرح می‌شود؛ مطالعه حاضر از حیث هدف، کاربردی است. از آنجاکه واقعیت در پژوهش حاضر پدیده مادی نیست و وابسته به تفسیر محققان از داده‌های میدانی است و مبتنی بر امر اجتماعی ساخته می‌شود؛ پارادایم فلسفی تحقیق، تفسیری است (بازرگان ۱۳۹۸). رویکرد تحقیق با توجه به ماهیت متغیرها کیفی است و روش تحقیق، پیمایشی است (نوبخت ۱۳۹۶). طرح

در سال‌های اخیر، رشد جمعیت و به تبع آن افزایش شمار زائران اماکن مقدس، برنامه‌ریزی طرح‌های توسعه اماکن مقدس به ویژه حرم‌های متبرکه امامان و امام‌زادگان را ایجاب کرده است. از این رو تعیین نحوه و رویکرد مداخله در فضاهای موجود و نسبت آن با طرح‌های پیشنهادی توسعه یکی از ضرورت‌ها و چالش‌های مطرح در این زمینه است. از آنجاکه عمدتاً این گونه بناها در میان بافت‌های تاریخی واقع شده است؛ حفظ هویت تاریخی بافت وجه دیگری از چالش‌های پیش رو است. در برخی از پروژه‌های اجرایی توسعه اماکن متبرکه مشاهده می‌شود که اصول برنامه‌ریزی، بی‌توجه به وجه ذهنی زیارت و خاطره تاریخی زائران از بنا و نیز بی‌توجه به ماهیت و هویت بافت اطراف بوده و موجب تخریب بستر خاطرات بین‌نسلی افراد و قطع ارتباط ذهنی افراد با بنا شده است. توجه برنامه‌ریزان و طراحان توسعه به جنبه‌های کالبدی و پاسخ‌گویی بنا به نیازهای فیزیکی و مادی زائران است و وجه معنوی، روحانی و ذهنی عبادت مغفول مانده و ارتباط ذهنی زائر با بنا را مخدوش کرده است. در این طرح‌ها، در نتیجه توجه بیش از حد به عملکردها به ابتدای دیدگاه‌های مدرن، بسیاری از وجوه ادراکی فضاهای معماری در ارتباط با مخاطب نادیده گرفته شده است که نتیجه آن خلأ معنا و هویت‌مندی بوده است (فلاح و نوحی ۱۳۹۱). از دیگر زمینه‌های بروز مشکل می‌توان به نگاه تکنولوژی‌محور به مثابه جلوه‌ای از مدرنیزاسیون در بناهای مذهبی اشاره کرد. گاهی نیز نگاه اقتصادی به بناهای حاشیه اماکن مذهبی باعث شده است تا جنبه‌های معنوی طرح‌های توسعه مغفول بماند. در برخی موارد، عدم توجه به مقیاس انسانی فضاها موجب شده است حتی ارتباط بصری زائران با گنبدخانه حذف شود که این امر بر الگوهای رفتاری افراد و نیز سطح توجه معنوی آن‌ها به قداست مکان تأثیرگذار بوده است؛ بنابراین توسعه کالبدی فضاها در برخی موارد نه تنها بر معنویت بنا نیفزوده است بلکه حتی موجب گم‌گشتگی افراد در بنا و نیز کاهش توجهات معنوی افراد شده است. در نگاه کلان‌تر اگر در هر جامعه ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و

تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. تبیین مبانی نظری تحقیق و احصا متغیرهای وابسته از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و رجوع به منابع مستند مکتوب صورت گرفته و متغیرهای وابسته از طریق مطالعات میدانی، مشاهده مستقیم، مصاحبه و تنظیم و توزیع پرسش‌نامه انجام شده است (سینگلتون ۱ و استرایتز ۲۰۱۷). فرضیه‌های تحقیق از طریق آزمون‌های آماری داده‌های حاصله، آزمون شده است.

با توجه به مفروضات پژوهش مبنی بر نقش نشانه‌شناسی عناصر در ارتقای دریافت فضا و ادراک مکان و نیز بررسی‌های انجام‌شده در ادبیات پژوهش و تحلیل نقش ذهنیت و ادراک مخاطب، پرسشنامه پژوهش با ۱۸ گویه بر اساس معیار امتیازدهی لیکرت تنظیم شد. ابعاد اجتماعی و فرهنگی مکان در انطباق مؤلفه‌های حاصل از چارچوب نظری پژوهش موردپرسش واقع شد. متغیرهای تحقیق در قالب سؤالات مصاحبه از پرسش‌شوندگان با هدف بررسی ذهنیت آنان نسبت به حرم و تغییرات اجراشده در آن و نیز مشخص کردن احساسات متفاوت ایشان از تجربه بخش‌های مختلف بنا مطرح شد. در گردآوری داده‌های میدانی با در اختیار قرار دادن ابزار پاسخگویی (کاغذ، تخته شاسی، و مداد) از پاسخ‌دهندگان خواسته شد تا با حضور کامل و تجربه بی‌واسطه فضا و با توجه به برداشت‌های مستقیم خود از فضا به صورت آزادانه و با تمرکز بر محیط مورد مطالعه به سؤالات پاسخ دهند. برای تحلیل داده‌های حاصل از پرسش‌های پژوهش در مرحله تحلیل آماری از نرم‌افزار SPSS استفاده شد. در یافتن حجم نمونه از فرمول کوکران و در بررسی پایایی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردیده است. تحلیل استنباطی پرسش‌ها با آزمون همبستگی پیرسون انجام شد تا تأثیر عوامل روابط فضایی (ارتباط با حرم)، عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک، ساختار نشانه‌ها، حس تعلق بر مکان، حضورپذیری مکان، معنمندی و خاطره‌سازی در مجموعه بررسی شود.

۲. مفاهیم و چارچوب نظری پژوهش

با پذیرش اینکه رابطه انسان و محیط نوعی رابطه متقابل است و هنگامی که انسان در محیط جای می‌گیرد؛ محیط نیز

و زمینه شکل‌گیری آن پرداخته می‌شود و چنین می‌توان اظهار داشت که نشانه‌ها به مفاهیم دلالت دارند (سجودی ۱۳۹۴). اگرست و گاندلسوناس نشانه‌شناسی را روشی در عمیق‌تر ساختن فهم تولید معنا در معماری می‌دانند (نسبیت ۱۳۹۳، ۱۵۳). در زمینه معماری، فرآیند معنا بخشی منوط به ادراک فضای معماری می‌شود و مکان، حس یا درکی از فضا با خصوصیات حسی و رفتاری ویژه برای افراد ایجاد می‌نماید تا موجب تجربه بهتر از مکان شود. بدین ترتیب می‌تواند باعث معنا و هویت مکان گردد.

۲-۱-۱. حضورپذیری مکان مقدس

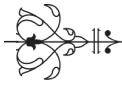
مکان یک موجودیت جغرافیایی است که به انسان هویت می‌بخشد (مویستاد ۷ ۲۰۱۶). مکان تنها شامل محل فیزیکی نیست، بلکه پر از معانی نمادین، دل‌بستگی‌های عاطفی و احساساتی است که افراد درباره یک مجموعه مشخص دارند (واین ۸ و دیگران ۲۰۰۲). مکان، بخشی از فضا و دارای بار ارزشی و معنایی است (مدنی پور ۲۰۱۴)؛ و تجربه ادراکی مکان منوط به درون‌بودگی در فضایی است که آن مکان را شکل داده است (پرتو ۱۰ و دیگران ۲۰۲۱). بنابراین تجربه زیسته از فضا سرآغاز شکل‌گیری معنا در ذهن انسان است (اکبری و نیرومند ۱۳۹۸). مازلو نیاز به ادراک معانی قدسی را ناشی از نیاز جسمی، نیاز به ایمنی و اطمینان، نیاز به روابط اجتماعی، نیاز به احترام و منزلت و تأیید و تشویق می‌داند (گیدنز ۱۱ ۲۰۰۹)؛ و نیل به معماری استعاری، معناگرا، و رمزآگین که ورای نیاز جسمی، نیازهای روحانی انسان را مخاطب خود قرار دهد در دوران بینایی‌محور کنونی، بیش از همیشه احساس می‌شود.

فضا مکانی را می‌آفریند تا دامنه تعاملات اجتماعی گسترش یافته و برخوردهای رودررو را تسهیل بخشد و در کشور ما فضاهای مذهبی به‌عنوان یکی از فضاهای اجتماع‌پذیر می‌تواند بر اساس فرهنگ و نیازهای جامعه موجبات اجتماع‌پذیری بیشتر را فراهم نماید. هر مکان قدسی دلالت بر ظهور و تجلی امر قدسی دارد که منجر به انفکاک حوزه‌ای از محیط کیهانی مجاور می‌شود و آن را از حیث کیفیت از مکان‌های دیگر متفاوت می‌سازد

در ذهن او جای می‌گیرد؛ پس مشخصه‌های فضا و بنا، نقش اساسی در بازتولید ساختمان در ذهن انسان دارند. این امر در مکان‌های زیارتی و عبادی در فرهنگ اسلامی تشیع - که حتی پیش از رسیدن زائر به بنا رابطه ذهنی او به واسطه توجه به مقام معنوی شخصیت مدفون در بنا، آغاز می‌شود - تأثیر عمیق‌تری نسبت به سایر ابنیه دارد. زائر پیش از رسیدن به بنا، ذهنیات خود را آماده مواجهه حتی با ساختمان می‌کند و روابط فضایی، عناصر نشانه‌ای، داده‌های محیطی، موقعیت‌های حضورپذیر و ادراکات حسی مشخصی را بر اساس ذهنیات خود از فضا انتظار دارد. بر این اساس، عینیات را در تطبیق با ذهنیات خود می‌سنجد. هر یک از این مؤلفه‌ها می‌تواند در انتظام‌بخشی و مدیریت رفتار او در فضا تأثیرگذار باشد و فضا می‌بایست در راستای تعمیق امر قدسی و تشدید معنای عبادت و زیارت در ذهن زائر نقش ایفا کند. در پژوهش حاضر در این چارچوب به ارزیابی کیفیت فضایی حرم مظهر حضرت عبدالعظیم حسنی پرداخته شده است.

۲-۱. نشانه‌شناسی مکان

نشانه (sign) در واقع بر وجود واقعیت، کیفیت یا حالت دیگری دلالت دارد. به عبارت دیگر نشانه عنصری است که بتوان از آن معنایی را استنباط نمود. در اصل نشانه‌شناسی در اشکال فراوان با تولید معنا و بازنمایی ارتباط دارد (چندلر ۳ ۲۰۱۷). ارتباط فضاهای معماری با روش‌های کاربردی در معنا به صورت تلفیقی ضرورت دارد تا مسئله معنا و کشف لایه‌های عمیق معنایی را متبلور سازد. در واقع توانایی انتقال معنا از طریق فضاسازی از جمله مواردی است که سبب به رسمیت شناختن ارتباط نشانه‌شناسی و معماری شده است (گالیکوسکا ۴ ۲۰۱۳). به‌طور کلی رویکرد نشانه‌شناسی در پی یافتن معنا با رجوع به لایه‌های عمیق‌تر متن است (مارتین ۵ و رینگهام ۶ ۲۰۰۰). اهمیت نشانه برمی‌گردد به معنای واقعی و دریافت حقیقت که قالب آن با نشانه و رمز ادا می‌شود و تعبیر آن جز در بستر آن قالب امکان‌پذیر نخواهد بود. در حوزه ارتباط نشانه‌شناسی با مفهوم مکان در حوزه معماری، ابتدا معنادهی و به عبارتی تحلیل مؤلفه‌ها

دو سوسور اصطلاح رمزگان را بکار برد و رمزگان یکی از مفاهیم بنیادی نشانه‌شناسی شناخته می‌شود و نشانه‌شناسان در طبقه‌بندی‌های خود، رمزگان‌های متفاوتی را بکار برد و رمزگان یکی از مفاهیم بنیادی نشانه‌شناسی شناخته می‌شود؛ و نشانه‌شناسان در طبقه‌بندی‌های خود، رمزگان‌های متفاوتی را ارائه کرده‌اند که از آن میان تقسیم‌بندی چندلر (چندلر ۲۰۱۷) در کتاب مبانی‌شناسی شناخته‌شده‌تر است و در آن، به رمزگان اجتماعی، متنی، تفسیری و ادراکی اشاره شده است؛ بنابراین معنای نشانه‌شناسی به رمزی که در آن قرار گرفته بستگی دارد؛ و به عبارتی از نشانه‌شناسی می‌توان برداشت نمود که در جهانی از نشانه‌ها زندگی می‌کنیم و هیچ راهی برای فهم چیزها جز از طریق نشانه‌ها و رمزگانی وجود ندارد که در آن سازمان یافته‌اند. در دست‌ساخته‌های انسان که استعاره‌ها را متبلور می‌سازند، انتقال مفاهیم استعاری به ابتدای تجربه زیسته و ساختار اندیشه هنرمند و مخاطب اثر هنری انجام می‌شود (هورس ۱۴ ۲۰۰۷).

انواع رمزگان‌ها

تمایزات بنیانی در شکل‌گیری انواع رمزگان و نیز شاخص‌های رمزگان‌های منطقی، زیبایی‌شناختی و اجتماعی در جدول ۱ نشان داده شده است.

(طلایی ۱۲ و دیگران ۲۰۲۱). الیاده در کتاب مقدس و نامقدس، به‌جایی که قدیسان زیسته و عبادت کرده‌اند و یا مدفون شده‌اند؛ مقدس و متبرک می‌شمارد و به این اعتبار با دیوار و حصار و یا سنگ‌چین از فضای دنیوی هم‌مرز جدا می‌شوند (الیاده ۱۳۹۰).

از نظر انسان مذهبی، مکان‌ها یکدست و یکپارچه و همانند نیستند. از لحاظ کیفی، پاره‌ای از مکان‌ها با مکان‌های دیگر متفاوت است. به‌عنوان مثال در تورات آمده است که خداوند به موسی فرمود: «به اینجا نزدیک نشو؛ کفش‌هایت را از پا بیرون کن». البته همانند آن در قرآن، آیه ۱۱ و ۱۲ سوره طه اشاره شده است. در بسیاری از ادیان و مذاهب مختلف از کسانی که وارد مکان‌های مقدس می‌شوند خواسته می‌شود که اعمال خاصی از قبیل غسل، وضو، درآوردن کفش، سکوت، احساس انابه و انکسار و... را انجام دهند که همه حاکی از انقطاع از مکان و جهان از مکان و جهان عادی و پیوستن و درآمدن به مکان و جهان مقدس است (الیاده ۱۳ ۱۹۸۷).

رمزگان و نشانه‌های معنا دار

مفهوم رمز در نشانه‌شناسی بسیار بنیادی و اساسی است و هر رمزگان نظامی از دانش است که تولید و دریافت و تفسیر آن را ممکن می‌سازد. نخستین بار، فردینان

تمایزات بنیانی در شکل‌گیری انواع رمزگان‌ها	
رمزگان‌های صریح	رمزگان‌های ضمنی
دلالت تصریحی (عینی) نشانه تک‌نا	دلالت تلویحی (ضمنی-ذهنی) نشانه چندمعنا
فراگیری زیاد (استفاده توسط کاربران بیشتر) دقیق‌تر	فراگیری کم (استفاده توسط کاربران کمتر) مبهم‌تر
ارزش نشانه محدود (به‌تناسب کاربران تنوع معنای کمتر)	ارزش نشانه نامحدود (به‌تناسب کاربران تنوع معنای بیشتر) چندساختاری (عدم وضوح در ساختار)
واجد ساختار مشخص (تعریف‌شده) انگیختگی (رابطه بارز بین دال و مدلول) رمزگشایی آسان‌تر	غیرانگیخته (ارتباط چندگانه بین دال و مدلول) رمزگشایی دشوارتر

شاخص رمزگان‌های عملیاتی رمزگان‌های اجتماعی	شاخص رمزگان‌های عملیاتی رمزگان‌های زیبایی‌شناسی	شاخص رمزگان‌های عملیاتی رمزگان‌های منطقی	
فرد توسط نشانه، هویت و تعلق خود را به گروه یا سازمانی مشخص می‌نماید؛ اما در عین حال او هم حامل نشانه است و هم جوهرش و آن را نهادینه می‌کند.	غالباً منش شمایی دارند؛ با آفرینش همراه‌اند (قدرت آفرینندگی بالا)، نشئت‌گرفته از تجربه احساسی	بر اساس نظامی از اصول بدیهی و عینی طرح‌ریزی شده‌اند.	ماهیت
برای سازمان‌بندی جامعه و سازمان دلالتی آن به کار می‌روند.	انتقال چندوجهی معنا، وحدت پیام	هماهنگ کردن کنش‌ها، تنظیم حرکات جمعی در افراد جامعه، انتقال اطلاعات و فرمان‌ها، بازنمایی ساختار عینی یک واقعیت پیچیده	دامنه کاربرد
نشانه‌های هویت (نشان‌ها و شاخص‌ها) و ارتباطات اجتماعی که بی‌شمارند؛ آیین‌ها، جشن‌ها، مراسم، میثاق‌ها، رمزگان رمزگان‌های ادب و بازی‌ها.	هنر (نقاشی، سفالگری، مجسمه‌سازی)، ادبیات و معماری، و...	نظام رمزگان‌های علامتی، قوانین، برنامه رمزگان‌های آموزشی و غیره.	انواع رمزگان

مطرح نمود (میرمقتدایی ۱۳۸۸).

بنابراین می‌توان گفت هر بنا، به‌مثابه نوعی متن مجسم، متشکل از عناصری است که در ساختاری مشخص هم‌نشین شده‌اند تا معنایی را برسانند. هر یک از عناصر خود به‌مثابه یک نشانه معنادار عمل می‌کند و ساختار هم‌نشینی آن‌ها نیز رمزگانی را می‌سازد که می‌تواند امر ذهنی را پیش، حین و پس از عبادت و زیارت، تولید، تقویت و حفظ نماید. ساختار رمزگان می‌تواند با دلالت‌های صریح و یا با دلالت‌های ضمنی به خلق و تبادل معنا کمک کند. ساختار نشانه‌ها و عناصر، برای آنکه به تأثیرگذارترین وجه در تقویت وجه ذهنی زیارت ایفای نقش کند؛ باید هرچه بیشتر افراد را در خود به انحای مختلف بپذیرد و موقعیت‌های ناب عبادت را برای ایشان فراهم کند. از این رو، روابط فضایی، نحوه حضور نشانه‌های معنادار، نحوه مواجهه زائران با بنا و موقعیت‌های ناب فضایی که توجه ذهنی زائر را به مقام معنوی شخصیت مدفون در بنا هر چه بیشتر کند؛ حائز اهمیت است.

۳. معرفی و بررسی نمونه موردی

سابقه تاریخی (قدمت شش هزارساله) منطقه ری سبب شده تا تحولات و رویدادهای محدوده در بستری از تاریخ مورد

۲-۲-۲. معنا و ثبت خاطره

خاطره در کامل‌ترین شکل خود مشتمل بر حوادث و تجاربی است که در ظرف گذشته واقع شده و متعلق به زمان گذشته بوده و شخص اکنون آن را بیان می‌کند. خاطره با یادآوری و بازسازی تصویر لحظه رمزگان‌های تاریخی نقش مهمی در بیان هویت فردی داراست. خاطره‌ها به هستی ما معنی داده و ابعاد زمانی و فضایی زندگی ما را جهت‌دار می‌کنند (فولادی‌وندا و مردمی ۱۳۹۳). خاطرات برای شکل‌گیری نیازمند یک مرجع زمانی هستند. درواقع زمان عامل تقویت خاطرات جمعی است (لویکا ۱۵، ۲۰۰۸، ۱۰). همچنین خاطرات برای شکل‌گیری نیازمند یک مرجع فضایی هستند (عبدالرحمان ۱۶ و محمود ۱۷، ۲۰۱۶، ۱۱۰۰). در کیفیت معنایی فضای معماری، می‌توان به حس مکان اشاره نمود. حس مکان به معنای مرتبط شدن با مکان به‌واسطه درک نمادها و فعالیت رمزگان‌های روزمره است (رلف ۱۸، ۲۰۰۰). درواقع فضاهای قدیمی و آشنا می‌تواند احساس امنیت و آرامش را ایجاد نماید و مفهوم خاطره با حس تعلق همراه است. هرچه افراد خاطرات جمعی و مشترک را بیشتر به یاد آورند؛ بار معنایی و جمعی آن خاطره بالاتر می‌رود و اولین بار موریس هالبواکس آن را

و باطن خود (مؤلفه‌های روابط فضایی (ارتباط با حرم)، عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک، ساختار نشانه، بر حس تعلق بر مکان، حضورپذیری در مکان مقدس، معنامندی و خاطره‌سازی در مکان) در جهت تقویت ایجاد تصاویر ذهنی غنی در ذهن مخاطب گام برداشته؛ و علاوه بر نقش خود به‌عنوان یک اثر تاریخی، مذهبی، با قرارگیری در بافت مرکز شهر و قابل دسترس بودن و پذیرش عمومی از سوی عموم افراد جامعه با زندگی روزمره و عادی مردم پیوند یافته است. بنابراین پیوند با آن می‌تواند ابعاد مختلفی از مفهوم مکان را در زمینه احساس تعلق به مکان و حفظ اصالت ذهنیت در نتیجه‌ی این‌همانی با محیط در مخاطب به وجود آورد. در تصویر ۱ بخش‌های کنونی مجموعه حرم معرفی گردیده است.

توجه قرار گیرد و این اتصال و پیوستگی موجود نشان از اهمیت بالا و توجه ویژه به قدمت در ارائه طراحی‌ها در محدوده دارد.

جناب عبدالعظیم حسنیعلیه‌السلام فرزند عبدالله بن علی بن حسن بن زید بن امام حسن مجتبی‌علیه‌السلام است. ایشان از اصحاب امام هشتم (ع)، نهم، و دهم به شمار می‌رفت؛ و به‌ویژه نزد امام دهم (ع) منزلتی رفیع داشت به‌طوری‌که بر اساس روایات منقول از آن حضرت (ع) برای کسی که نتواند به زیارت سیدالشهدا (ع) برود امید است زیارت عبدالعظیم حسنی (ع) ثواب زیارت سیدالشهدا (ع) برای او داشته باشد (نوری ۱۹، ۱۹۸۷، ج ۴، ۴۰۶).

مجموعه حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) به دلیل ویژگی رمزگان‌های مختلفی که این پژوهش قصد پرداختن به آن را دارد؛ در تعامل میان ظاهر (ویژگی رمزگان‌های کالبدی)

تصویر ۱. موقعیت امکان و فضاهای آستان مقدس عبدالعظیم (ع)

ردیف	فرضیات
H1	مفروض است که هندسه روابط فضایی و نوع ارتباط با حرم (گنبدخانه) بر حس تعلق کاربران به فضا تأثیرگذار است.
H2	مفروض است که استفاده از عوامل کیفیت‌ساز فضایی بر ادراک کاربران و حضورپذیری فضا تأثیرگذار است.
H3	مفروض است که نشانه‌ها در معنامندی و تعلق خاطر به مکان نقش دارند. سهم هر یک از عوامل، قابل تحلیل است.

۴. تحلیل داده‌ها

۴-۱. بیان فرضیه

مفروضات تحقیق در جدول شماره ۲ تبیین شده است.

۲- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

با استفاده از نرم‌افزار SPSS و استفاده از همبستگی پیرسون در درجه اطمینان ۹۵٪ و ۹۹٪ به تحلیل متغیرها پرداخته شده است.

اعتبارسنجی ابزار پرسشنامه

در این پژوهش به منظور پیش‌آزمون رسمی از یک جامعه آماری ۲۰ نفری بهره گرفته شد. با توجه به روش تحقیق پژوهش و مؤلفه‌های نهایی تحقیق در مدل مفهومی، مبانی پژوهش و بررسی مؤلفه‌های روابط فضایی (ارتباط با حرم)، عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک، ساختار نشانه، بر حس تعلق بر مکان، حضورپذیری در مکان مقدس، معنامندی و خاطره‌سازی در مکان، و نیز بر اساس مشاهدات انجام شده در محل، سؤالات پرسشنامه در ارتباط با تحلیل اصالت ذهنیت در نشانه‌شناسی اماکن مقدس به‌مثابه مبنای مداخله سؤالات پرسشنامه در ۲۱ گویه در طیف لیکرت تنظیم شد که با ارزیابی پایایی و روایی پرسشنامه به ۱۸ گویه تقلیل پیدا کرد؛ همچنین به دلیل قرارگیری مجموعه حرم در بافت تاریخی و قدمت بنا و حس اصالت ذهنیت و دریافت‌های ذهنی مخاطب از تجارب و ادراکات حسی و حافظه تاریخی در ارائه گویه‌ها بهره برده شد.

۳-۴. تعیین حجم نمونه

نحوه محاسبه حجم نمونه در پژوهش حاضر با استفاده از فرمول کوکران انجام گرفته است. با توجه به مبانی پژوهش و بررسی مؤلفه‌های روابط فضایی (ارتباط با حرم)،

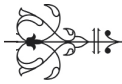
عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک، ساختار نشانه، بر حس تعلق بر مکان، حضورپذیری در مکان مقدس، معنامندی و خاطره‌سازی در مکان جامعه آماری پژوهش، و با توجه به ۵ پیک جمعیت در حرم مشخص شده در جدول ۳ جمعیت روزانه تقریبی ۲۰۰۰ نفر است که این اعداد به دلیل شرایط ویژه کرونا و ممنوعیت مراجعین به حرم‌ها به میانگین (۱۳۵ نفر $N=$ فرمول کوکران) در روز تقلیل پیدا کرده بود که در نهایت تعداد $n=100$ پرسشنامه محاسبه شد. به منظور اهمیت برداشت‌های ذهنی و ادراکی مخاطبان قشرهای مختلف و حضور داشتن به صورت مستقیم در فضا، پرسشنامه تحقیق در محل آستان مقدس حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) در روزهای متفاوت هفته بین پنج قشر متخصصان و مدیران امر طرح توسعه آستان مقدس، مهندسان بخش توسعه، روابط عمومی حرم، زائران و متخصصان امر شهرسازی مشغول در شهرداری تهران توزیع شد که از تعداد ۱۰۰ پرسشنامه پاسخ‌داده شده به دلیل قابل قبول نبودن تعدادی از پاسخ‌نامه‌ها تعداد آن به ۸۳ تنزل پیدا کرد. جدول ۳ بر اساس مصاحبه با مدیر روابط عمومی حرم به تاریخ ۱۳۹۹/۹/۱۷ تنظیم شده است. صد نفر از افراد متخصص در کسوت کارکنان بخش طرح‌های توسعه و عمران حرم، متخصصین حوزه شهرسازی سازمان شهرداری و کاربران حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) در نظرسنجی و پاسخ‌دهی به سؤالات شرکت کردند. به دلیل قابل قبول نبودن تعدادی از پاسخ‌نامه‌ها تعداد آن به ۸۳ تنزل پیدا کرد.

نفر	Z جمعیت شهری در پیک زمانی
قابل شمارش نیست	جمعیت در پیک اول (پیک ویژه): اربعین
۱۳ میلیون نفر	جمعیت در پیک دوم (پیک خاص): عاشورا، تاسوعا، عرفه، نوروز
۵ میلیون نفر	جمعیت در پیک سوم (پیک مناسبت‌ها): تولد سیدالکریم و شهادت ایشان و مناسبت‌های تولد و شهادت ائمه اطهار
۳ هزار نفر	جمعیت در پیک چهارم (پنج‌شنبه‌ها، دعای کمیل)
۲ هزار نفر	جمعیت در پیک پنجم: روزانه و عادی
۱۳۵ نفر	جمعیت استثناء در ابتدای شروع بیماری کرونا

جدول ۳. پیک جمعیت مورد استناد در روزهای عادی قبل از ممنوعیت تردد (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۹)

۵-۴. نتایج بررسی فرضیات

در این پژوهش مؤلفه‌ی طرح توسعه به ابعاد ۱. روابط فضایی (ارتباط با حرم)، (با ۳ گویه)، ۲. عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک کاربران (با ۳ گویه)، ۳. ساختار نشانه (با ۳ گویه)، و مؤلفه‌ی نشانه‌شناسی مکان به ابعاد ۱. تعامل ذهنی با محیط و خلق نشانه حس تعلق به مکان (با ۳ گویه)، ۲. حضورپذیری در مکان مقدس (با ۴ گویه)، ۳. معنامندی و خاطره‌سازی در مکان (با ۲ گویه)، تقسیم شدند؛ که متغیرهای مستقل و وابسته در پرسشنامه‌ای با ۱۸ گویه ذکر شده مطرح و سپس توسط افراد ذی‌صلاح پاسخ داده شد. نتایج بررسی‌ها در نرم‌افزار SPSS به شرح زیر است.

۱-۵-۴. آزمون فرضیه شماره ۱

جدول ۵ نتایج آزمون همبستگی پیرسون میان مؤلفه روابط فضایی-ارتباط با حرم و حس تعلق را نشان می‌دهد. با توجه به خروجی SPSS، ضریب همبستگی پیرسون برای این دو متغیر ۰/۳۷۷ است. مقدار عدد معنی‌دار (Sig) مشاهده‌شده کوچک‌تر از (> 0.05 Sig) و در واقع صفر است که از سطح معنی‌داری استاندارد ($\alpha=0.05$) کمتر است. لذا میان این دو متغیر در سطح اطمینان ۹۹٪ رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. با توجه به اینکه ضریب همبستگی بین این دو متغیر دارای علامت (+) است؛ بنابراین می‌توان گفت که جهت تغییرات این دو متغیر با یکدیگر هم‌جهت و از نوع مثبت بوده است؛ یعنی افزایش میزان روابط فضایی (ارتباط با حرم) منجر به افزایش حس تعلق به مکان می‌شود.

$$n = \frac{\frac{z^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{z^2 pq}{N(d^2 - 1)}} = \frac{\frac{1.96^2 \times 0.5 \times 0.5}{0.05^2}}{1 + \frac{1.96^2 \times 0.5 \times 0.5}{135(0.05^2 - 1)}} = 100$$

۴-۴. روایی و پایایی پرسشنامه

روایی پرسشنامه حاضر با توجه به نوع سؤالات به روش پیش‌آزمون انجام گرفته تا آگاهی نسبی از پاسخ رمزگان‌های مورد انتظار، ویژگی رمزگان‌های جامعه آماری مورد بررسی و قابلیت پرسشنامه در پاسخگویی به سؤالات و اهداف تحقیق حاصل شود.

برای سنجش پایایی پرسش‌ها از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است. منظور از پایایی، توانایی آزمون در اندازه‌گیری صفت یا ویژگی مورد نظر است و آلفای کرونباخ برای تعیین هماهنگی درون یک آزمون به کار می‌رود (مهرعلیزاده و چینی‌پرداز ۱۳۸۴). بدین منظور برای محاسبه ضریب پایایی ابتدا در مرحله پیش‌آزمون ۲۰ پرسشنامه تکمیل و در محیط نرم‌افزار SPSS ضریب آلفای کرونباخ به صورت زیر محاسبه گردید:

$$a = \frac{k}{k-1} \left(\frac{\sum_{i=1}^k s_i^2}{s^2} \right) = 0.796$$

نتیجه حاصل از محاسبه آلفای کرونباخ برای ارزیابی پایایی محتوای پرسشنامه در جدول ۴ آمده است. با توجه به بزرگ‌تر بودن عدد آلفای کرونباخ از ۰/۷ می‌توان پایایی این پرسشنامه را در سطح مطلوب ارزیابی کرد.

نام متغیر	نوع متغیر	آلفای کرونباخ
روابط فضایی (ارتباط با حرم)	مستقل	۰/۸۲۹
عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک	مستقل	۰/۸۰۵
ساختار نشانه	مستقل	۰/۸۶۱
حس تعلق بر مکان	وابسته	۰/۸۰۳
حضورپذیری در مکان مقدس	وابسته	۰/۸۵۸
معنامندی و خاطره‌سازی در مکان	وابسته	۰/۹۹۱

جدول ۴. جدول آلفای کرونباخ مؤلفه‌ها (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۹)

Correlations			
		کیفیت	حضورپذیری
کیفیت	Pearson Correlation	1	.311**
	Sig. (2-tailed)		.004
	N	82	82
حضورپذیری	Pearson Correlation	.311**	1
	Sig. (2-tailed)	.004	
	N	82	83

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

جدول ۶. آزمون همبستگی پیرسون بین مؤلفه عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک کاربران و مؤلفه حضورپذیری در مکان مقدس، (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۹)

۳-۵-۴. آزمون فرضیه شماره ۳

جدول زیر نتایج آزمون همبستگی پیرسون میان مؤلفه نشانه و ساختار آن و مؤلفه معنامندی و خاطره‌سازی در مکان مقدس را نشان می‌دهد. با توجه به خروجی SPSS، ضریب همبستگی پیرسون برای این دو متغیر 0.377 است. مقدار عدد معنی‌دار (Sig) مشاهده‌شده کوچک‌تر از $(0.01 > \text{Sig})$ و در واقع صفر است که از سطح معنی‌داری استاندارد $(\alpha = 0.05)$ کمتر است. لذا میان این دو متغیر در سطح اطمینان 99% رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. با توجه به اینکه ضریب همبستگی بین این دو متغیر دارای علامت (+) است بنابراین می‌توان گفت که جهت تغییرات این دو متغیر با یکدیگر هم‌جهت و از نوع مثبت بوده است یعنی افزایش نشانه‌ها در مکان مقدس منجر به افزایش معنامندی و خاطره‌سازی در مکان مقدس می‌شود.

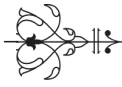
Correlations			
		روابط	حس تعلق
روابط	Pearson Correlation	1	
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	83	83
حس تعلق	Pearson Correlation		1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	83	83

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

جدول ۵. آزمون همبستگی پیرسون میان مؤلفه روابط فضایی-ارتباط با حرم و حس تعلق (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۹)

۲-۵-۴. آزمون فرضیه شماره ۲

جدول ۶ نتایج آزمون همبستگی پیرسون میان مؤلفه عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک کاربران و مؤلفه حضورپذیری در مکان مقدس را نشان می‌دهد. با توجه به خروجی SPSS، ضریب همبستگی پیرسون برای این دو متغیر 0.311 است. مقدار عدد معنی‌دار (Sig) مشاهده‌شده کوچک‌تر از $(0.05 > \text{Sig})$ است که از سطح معنی‌داری استاندارد $(\alpha = 0.05)$ کمتر است. لذا میان این دو متغیر در سطح اطمینان 95% رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. با توجه به اینکه ضریب همبستگی بین این دو متغیر دارای علامت (+) است؛ می‌توان گفت که جهت تغییرات این دو متغیر با یکدیگر هم‌جهت و از نوع مثبت بوده است؛ یعنی افزایش عوامل کیفیت‌ساز فضایی که در ادراک کاربران مؤثرند منجر به افزایش حضورپذیری افراد در مکان مقدس می‌شود.

را محل‌های جایگزین نداشته باشند. ۳. اقدامات لازم برای حفظ ارزش‌های خاص میراثی که در تقابل با ارزش‌های کلی هستند؛ میزان خسارت را به حداقل ممکن کاهش دهند (دروری ۲۰ و مکفرسون ۲۱ ۲۰۰۸). بدین جهت این پژوهش به مفاهیم از پیش دانسته‌ی فرض شده نشانه و عوامل نشانه‌شناسی، فضای قدسی، طرح توسعه، هویت و مکان با نگاهی متفاوت در ارتباط با طرح توسعه فضای قدسی می‌پردازد. در تقاطع این مفاهیم با موضوع طراحی ایرانی در جستجوی معیارها و نشانه‌ها به شکل معاصر در کشور است که می‌تواند موضوعی جدید با نگاهی متفاوت و کاربردی برای طراحان و استفاده‌کنندگان در این زمینه باشد.

۵-۲. بخش دوم: حفظ روح مکان

از مطالعات طرح‌های توسعه مشابه در حرم شاه‌چراغ (ع) و حرم محدث والامقام سیدالکریم حسنی (ع) و نیز تحلیل آزمون‌های آماری در این پژوهش این نکته حائز اهمیت است که از بین بردن یک‌باره فضاهای خاطره‌انگیز و تبدیل مکان‌های مقدس به یک حجم صلب و عظیم، از تأثیرگذاری بر مکان و انسان می‌کاهد و ثبت خاطره‌انگیز مکان را به‌عنوان یک نشانه بسیار مهم در شهرهای اسلامی به‌شدت کاهش می‌دهد. نتیجه دیگر مطالعات نشان می‌دهد پیروی از اصول اساسی دین اسلام، احادیث، روایات و آیات که مشخصات به‌عنوان فلسفه‌ی طراحی اسلامی اگر در نظر گرفته شوند با وجود تفاوت‌هایی در خلق مکان اتحاد، انسجام و یگانگی مشترک را خلق می‌کنند. این یگانگی کثرت به وحدت تثبیت پیدا می‌کند (سوداگران ۱۳۹۹).

۵-۳. بخش سوم: ارتباط حرم با فضای مجاور

طرح موزه حرم رضوی خود را به‌صورت یک مفصل ارتباطی در اتصال بین شهر (توده مردم) و فضای مقدس است به این معنی که هم بخشی از شهر است و هم بخشی از حرم و عملکرد بینابینی دارد این اتصال با گذشته پلی به سطح نیاز امروز می‌زند که در آن تلاش گردیده تا ارتباط با شهر قطع نشود. حوزه فرهنگی وظیفه جذب مخاطب را دارد پس نیاز به ورودی رمزگان‌های با شکوه، باز شو به

Correlations			
		ساختار نشانه	معنامندی
ساختار نشانه	Pearson Correlation	1	.384**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	81	79
معنامندی	Pearson Correlation	.384**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	79	81

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

جدول ۷. آزمون همبستگی پیرسون بین مؤلفه نشانه و ساختار آن و مؤلفه معنامندی و خاطره‌سازی در مکان مقدس (ماخذ: نگارندگان ۱۳۹۹)

مطابق نتایج به‌دست‌آمده متغیرهای مستقل روابط فضایی، عوامل کیفیت‌ساز فضایی مؤثر بر ادراک کاربران و نشانه تأثیر مستقیم و مثبت بر مؤلفه‌های متغیر حس تعلق، حضورپذیری و معنامندی و خاطره‌سازی در مکان مقدس را دارند.

۵. بحث

بر اساس مؤلفه‌های منتج از ادبیات تحقیق در خصوص تحلیل اصالت ذهنیت در نشانه‌شناسی اماکن مقدس به‌مثابه مبنای مداخله می‌توان نتایج بررسی مؤلفه‌های پژوهش را در موارد زیر بیان نمود:

۵-۱. بخش اول: تعمیر و نگهداری

برای آنکه ارزش‌های میراثی یک مکان ارزشمند در حین تعمیر حفظ شوند لازم است؛ ۱. اطلاعات کافی برای رسیدن به یک درک جامع از تأثیرات طرح‌های پیشنهادی بر ارزش و اهمیت مکان در دسترس باشد. ۲. نتایج بلندمدت طرح‌های پیشنهادی می‌تواند بر طبق تجارب قبلی بی‌خطر و مطابق با ارزش‌های سایت باشد. پیشنهادها به‌گونه‌ای طراحی شوند تا در آینده رویکرد مغرضانه در مقابل

این بافت‌ها به صورت دانه‌های پراکنده و با مدیریت واحد در بافت و داشتن رستوران و ساختمان پزشکان به صورت مرکزی می‌توانند از ظرفیت‌های موجود در بافت بدون نیاز به تغییرات زیاد در امر توسعه‌ی اماکن مقدس با حفظ چارچوب‌های دانه‌های ارزشمند اجرا شوند.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده می‌توان چنین نتیجه گرفت که مهم‌ترین مسئله در طرح توسعه اماکن مذهبی تاریخی، اصالت یافتن ذهنیت افراد نسبت به فضا و مکان است. امر ذهنی شکل گرفته در ضمیر ناخودآگاه مخاطبان بنا ضامن خلق ذهنیت معنوی افراد در فضا است و اساساً ماهیت سوژکتیو فضا را شکل می‌دهد. این امر مهم‌تر و بنیادی‌تر از ماهیت ابژکتیو ساختمان است چراکه معنا مهم‌ترین رکن حضور در موقعیت‌های معنوی است. باید توجه داشت که در عمده پژوهش‌های انجام‌شده و به ابتدای آن‌ها، اقدامات عملی رخ داده در طرح توسعه اماکن متبرکه، عمدتاً به کیفیات ذهنی حضور زائران در بنا توجه نمی‌شود و مسئله اصلی، جنبه‌های عملکردی فضا است. معمولاً خواست‌ها و نیازهای ذهنی زائران نادیده انگاشته می‌شود و نظر مردم در طرح‌های توسعه گنجانده نمی‌شود. از این حیث تحقیق حاضر می‌تواند مبدع راهی برای تصمیم‌گیری‌های توسعه‌ای در اماکن متبرکه باشد. راهی که البته فی‌ذاته مبتکرانه به شمار نمی‌آید اما در این قبیل پروژه‌ها مغفول مانده است. این موضوع در آزمون‌های آماری تحقیق نیز نشان داده شد. بر اساس یافته‌های تحقیق، باید تأکید کرد که حضور عناصر معنادار در فضا، نوع حرکت زائران در مجموعه بنای زیارتی و ارتباط چشمی و قلبی آنان با ملجأ و قبله و کیفیت‌های حضور آن‌ها در هر یک فضاها، ضامن تقویت و تشدید وجه ذهنی عبادت در ضمیر ناخودآگاه زائران می‌شود و بر حضور قلب آنان به هنگام عبادت می‌افزاید. بنابراین در بافت‌های تاریخی مذهبی، ارائه الگوهای یکسان و به اصلاح کپی‌شده (که خلاف ضوابط و مقررات بین‌المللی نیز است) ارزش و کارآمدی و مطلوبیت الگوی اصلی را زیر سؤال می‌برد و از اهمیت تاریخی آن می‌کاهد و در نتیجه

سمت مراکز شهر، تداوم حرکت ناظر در فضا سه عامل سازنده این هدف هستند بدین خاطر است که مساجد ایرانی دارای پیش ورودی با دسترسی غیرمستقیم انسان را به یک دالان کوچک و بعدازآن با یک زانویی چرخش به سمت قبله برمی‌گردید و بعدازآن حیاطی است بالای سر که این سلسله‌مراتب تداعی می‌کند که گنبدخانه ساده به دست نمی‌آید؛ یعنی شما بعد از سختی یک لطف بی‌کران می‌دهند و این تعریف قداست است. آرامیدن در فضای امن بهشت پنهانی است دور از صدا و آلودگی که حیاط در این سیستم به طور قابل توجهی کار می‌کند (مکاری ۱۳۹۹).

۴-۵. بخش چهارم: گسترش و توسعه

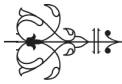
نتایج رعایت اصول و دستورالعمل‌های مصوب ماده ۵ از مشاهدات تصاویر ماهواره‌ای، روند تغییرات به شرح زیر بیان می‌گردد:

- ۱- فضای گسترش سایت بیشتر از نمایه جنوبی، شرقی و غربی است.
- ۲- به دلیل قرارگیری دانه رمزگان‌های ارزشمند تاریخی در شمال سایت احیای معنادار و حاوی نشانه تاریخی- معنوی ضروری است.
- ۳- سرعت اجرای طرح رمزگان‌های توسعه، هدایت و گسترش آن‌ها در چینی‌جای‌های تاریخ به میزان مشارکت مردم در و سهیم شدن آن‌ها بستگی دارد.
- ۴- چشم‌اندازهای تعریف‌شده در این‌گونه طرح‌ها باید درازمدت و فرا منطقه‌ای دیده شوند.

۵-۵. بخش پنجم: طرح رمزگان‌های پیشنهادی

بافت مسکونی اطراف مجموعه حرم

با توجه به موفقیت‌های طرح‌های بوم‌گردی و همچنین حضور کاروان‌ها به صورت دسته‌جمعی برای امر زیارت و عدم نیاز به ماشین‌های شخصی برای تردد در چنین جاهایی پیرامون اماکن مقدس پیشنهاد می‌گردد تا الگوهای بوم‌گردی جهت احیای بافت‌های فرسوده پیاده‌سازی شود و با این روش از طریق مشارکت بخش خصوصی و مردمی به طرح‌های توسعه اماکن مقدس سرعت بخشیده شود.

و خلق فضای تأثیرگذار مؤثر است. مهم‌ترین دستاورد پژوهش حاضر آن است که نخست دیدگاه زائران یکی از مهم‌ترین وجوه طراحی برنامه‌های توسعه‌ای در اماکن متبرکه است که عمدتاً مورد غفلت قرار گرفته است که می‌تواند مفهوم زیارت را تحت‌الشعاع قرار دهد. دوم آنکه زائران از دست دادن وجه ذهنی زیارت و ارتباط معنوی با شخصیت مدفون در بنا را مقدم بر سایر جنبه‌های کالبدی می‌شمارند. این موضوع ضرورت بازنگری جدی و اساسی در مداخله در حرم‌ها و بافت‌های تاریخی اطراف آن را ایجاب می‌کند.

پی‌نوشت

1. Singleton
2. Straits
3. Chandler
4. Gawlikowska
5. Martin
6. Ringham
7. Møystad
8. Wynn
9. Madanipour
10. Parto
11. Giddens
12. Talaei
13. Eliade
14. Howarth
15. Lewicka
16. Abd Elrahman
17. Mahmoud
18. Relph
19. Nuri
20. Drury
21. McPherson

در طرح‌های توسعه، دادن موتیف، الگوی یا المان‌های تکراری نمی‌تواند مسئلهٔ زمینه را حل کند و این امر موجب یکسان‌سازی بی‌هویت می‌شود.

در ارائه طرح‌های توسعه علاوه بر اینکه از الگوواره اصلی نباید فاصله گرفت. استفاده از مصالح جدید که امر محوله خود را در عمران و معماری بر عهده دارند نباید عیناً مانند گذشته نمایش داده شوند. تبدیل طرح‌های توسعه به موزه‌ای از اشکال تکرار شده از گذشته به صورت کاملاً عینی و بدون دادن حس مربوط به مکان‌ها در خلق فضای تأثیرگذار نخواهند بود و ادراک بیننده و باشنده در فضا را تحت تأثیر قرار نخواهد داد. در این راستا توجه به محرک‌های ادراکی انسان و به‌کارگیری مصالح و هندسه و حواس اصلی به‌عنوان عناصر اصلی انتقال‌دهنده حس مکان اولویت بالاتری نسبت به عینی‌سازی فضا دارند. تجمیع در بافت‌های تاریخی حاشیه مکان‌های مقدس که پر از فضاهای پر و خالی معنادار هستند و خلق یک اثر بزرگ دانه در حد مقیاس‌های کلان و یا یک توده صلب بی‌معنا علاوه بر آنکه بافت تاریخی را دچار آسیب جبران‌ناپذیر می‌نماید؛ از اهمیت بارگاه مقدس و به‌عنوان نقطه توجه باشندگان در مکان می‌کاهد. به همین جهت پیشنهاد می‌گردد که خانه‌های موجود در این بافت‌ها احیا، مرمت و دارای عملکرد اسکان زائران به صورت بوم‌گردی با داشتن مدیریت متمرکز موجود در آن محلات، ارائه سرویس‌های خدماتی و بهداشتی واحد، نظیر رستوران و درمانگاه متمرکز که مستقر در بافت باشند به تغییرات اندک در مسیردهی و کاربری‌ها در حاشیه حرم‌ها بسنده شود. توجه به پتانسیل‌های شاخص هر منطقه ارائه طرح توسعه‌ها در شهرها متفاوت خواهند بود. عدم رضایت شهروندان از طرح‌های توسعه اجرا شده کنونی مشخص می‌کند خوانایی مسیر در اثر تکرار شدن یک فضا به تعلق‌مندی مکان توسط استفاده‌کنندگان و باشندگان اهمیت بالایی دارد. به همین جهت دست بردن در لکه‌های بااهمیت و خاطره‌انگیز به بهانه توسعه بدون برنامه‌ریزی دقیق از اهمیت مکان خواهد کاست. در محور دید بودن گنبد و بارگاه آستان‌های مقدس در سلسله‌مراتب دسترسی‌ها بر معنامندی کردن مکان

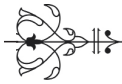

منابع

۱. اکبری، علی، و مرضیه نیرومند. ۱۳۹۸. جایگاه تجربه زیسته از منظر فلسفه بدن در فرایند طراحی و خلق مکان پژوهش‌های فلسفی ۱۳ (۲۶): ۵۲-۲۵.
۲. الیاده، میرچا. ۱۳۹۰. مقدس و نامقدس: ماهیت دین. ترجمه‌ی بهزاد سالکی. تهران: علمی فرهنگی.
۳. بازرگان، عباس. ۱۳۹۸. درآمدی بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته. تهران: دیدار.
۴. سجودی، فرزانه. ۱۳۹۴. نشانه‌شناسی کاربردی. تهران: علم.
۵. سوداگران، علی. ۱۳۹۹. مصاحبه درباره طرح توسعه حرم حضرت شاهچراغ در شیراز. به تاریخ ۲۲/۱۰/۱۳۹۹.
۶. فلاحت، محمدصادق، و سمیرا نوحی. ۱۳۹۱. ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری. هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی ۱۷ (۱): ۱۷-۲۶.
۷. فولادی‌وندا، مهسا، و کریم مردمی. ۱۳۹۳. تأثیر خاطره‌سازی دوره زندگی در معماری. در دومین همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری با رویکرد پدافند غیر عامل در معماری و شهرسازی، قم.
۸. ماجدی، حمید، و زهرا السادات سعیده‌زآبادی. ۱۳۸۹. جستاری در نشانه‌شناسی شهری. آرمانشهر ۳ (۴): ۴۹-۵۶.
۹. مکاری، نیما. ۱۳۹۹. مصاحبه درباره توسعه موزه حرم مطهر رضوی. به تاریخ ۳۰/۸/۱۳۹۹.
۱۰. مهرعلیزاده، یدالله، و رحیم چینی‌پرداز. ۱۳۸۴. روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌های آماری و آزمون فرضیه در علوم اجتماعی و مدیریت با نرم‌افزار SPSS [اس. پی. اس. اس.] در محیط ویندوز. تهران: آبیژ.
۱۱. میرمقتدایی، مهتا. ۱۳۸۸. معیارهای سنجش امکان شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر. هنرهای زیبا معماری و شهرسازی ۳۷ (۳): ۱۶-۵.
۱۲. نسبیت، کیت. ۱۳۹۳. نظریه‌های پست‌مدرن در معماری. ترجمه‌ی محمدرضا شیرازی. تهران: نی.
۱۳. نوبخت، محمدباقر. ۱۳۹۶. روش‌های تحقیق پیشرفته. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی

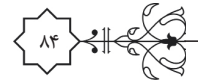
References

1. Abd Elrahman, A. S., and R. A. Mahmoud. 2016. The Post-Revolutionary Effect on the Urban Harmony of Cairo's Built Environment in Relation to the Collective Memory of the Population: Urban Context of the After Revolution Between Contravention and Elaboration. *Ain Shams Engineering Journal* 7(4).
2. Akbari, A., and M. Niroomand. 2019. The Status of Lived Experience from the Perspective of Philosophy of Body in Process of Designing and Creating Place. *Journal of Philosophical Investigations* 13 (26): 25-52.
3. Bazargan, A. 2019. Introduction to Qualitative and Mixed Research Methods. Tehran: Didar.
4. Chandler, D. 2017. *Semiotic The Basic*. Third Edition. In Routledge, Taylor & Francis Group.
5. Drury, P., and A. McPherson. 2008. Conservation Principles, Policies and Guidance. In *English Heritage*.
6. Eliade, M. (Ed.). 1987. *Encyclopedia of Religion*. Macmillan.
7. Eliade, M. 2011. *Sacré et le profane*. Translated by B. Saleki. Tehran: Elmi Farhangi.
8. Falahat, M. S., and S. Noohi. 2012. The Nature of Signs and Their Role in Enhancement of Sense of Place in Architectural Spaces. *Honar-Ha-Ye-Ziba Memory Va Shahrsazi* 17(1): 17-26.
9. Fooladi Vanda, M., and K. Mardomi. 2014. The Effect of Making Memories from the Zandieh Period on Architecture. In *The Second National Conference on Sustainable Architecture and Urban Development*.
10. Gawlikowska, A. 2013. From Semantics to Semiotics. *Communication of Architecture. Architecturae et Artibus* 5(1).
11. Giddens, A. 2009. *Sociology*. Sixth Edition. In *Routledge Companion to Sports History*.
12. Howarth, David. 2007. Saussure, Structuralism and Symbolic Systems. Translated by Nezam Bahrami Komeil. *Resaneh (Media)* (72): 187-203.
13. Lewicka, M. 2008. Place Attachment, Place Identity, and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past. *Environmental Psychology* 28(3).
14. Madanipour, A. 2014. *Urban Design, Space and Society*. In *Urban Design, Space and Society*.
15. Majedi, H., and Z. Saeideh Zarabadi. 2010. An Investigation in the Urban Semeiology. *Armanshahr* 3(4): 49-56.
16. Martin, B., and F. Ringham. 2000. *Dictionary of Semiotics (Illustrate)*. Continuum.
17. Mehralizadeh, Y., and R. Chinipardaz. 2006. *Methods of Data Analyzing and Hypothesis Testing in Social Sciences and*

- Management with SPSS Software in Windows Environment. Tehran: Aeij.
18. Mirmoghtadaei, M. 2009. The Criteria for Evaluation of Formation, Remembering and Recording of Collective Memory. *Honar-Ha-Ye-Ziba Memary Va ShahrSazi* 37(1): 5–16.
19. Mokari, N. 2020. Interview about the Design of Aŝtan Quds Razavi Museum. By Z. Bahrami Kain at 2020.11.20.
20. Møystad, O. 2016. The Spirit of Place in A Multicultural Society. In I. H. Almaas (Ed.). *Made in Norway* (pp. 136–141). Birkhäuser.
21. Nesbitt, K. 2013. *Theorizing New Agenda for Architecture an Anthology of Architectural Theory*. Translated by M. R. Shirazi. Tehran: Ney.
22. Nobakht, M. B. 2017. *Advanced Research Methods*. Terhan: Iranian Students Book Agency.
23. Nuri, M. H. 1987. *Muŝadrak al-wasa'il. Mu'assisa Al al-Bayt li Ihya' al-Turath*.
24. Parto, S., S. Salehi, A. Akbari, and H. Tanhaei. 2021. Investigating the Role of Walls in the Dialectic of Rupture and Connection in Contemporary Houses Based on Users' Lived Experience. *Bagh-e Nazar* 18(99): 25-42.
25. Relph, E. 2000. Place and Placelessness in a New Context. *Progress in Human Geography* 24(4).
26. Singleton, R. A., and B. C. Straits. 2017. *Approaches to Social Research*. Oxford University Press.
27. Sodagaran, A. 2020. Interview about the Design of Shahcheragh Shrine in Shiraz. By Z. Bahrami Kian at 2020.12.06.
28. Sojoudi, F. 2014. *Practical Semiotics*. Tehran: Elm.
29. Talaei, S., A. Akbari, and M. Hamzenejad. 2021. Semiotic Interpretation of the Classical Elements in the Spatial Quality of Persian Sacred Architecture (Case Study: Shrine of Shah Nematollah Vali). *Iran University of Science & Technology* 31(2): 1–14.
30. Wynn, G., M. D. Dominy, and M. D. Dominy. 2002) *Calling the Station Home: Place and Identity in New Zealand's High Country*. *Pacific Affairs* 75(1).

Journal of Research in Islamic Architecture / No.3 / fall 2022

Analysis of the originality of subjectivity in semiotics of place as a basis for intervention in religious places
(Case study: Shrine of Hazrat Abdul Azim)

Zohreh Bahrami Kian

Department of Architecture, Yadegar-e-Imam Khomeini (RAH) Shahre Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Ali Akbari
(Responsible author)

Department of Architecture, Yadegar-e-Imam Khomeini (RAH) Shahre Rey branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Received:27/06/2021

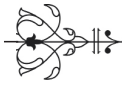
Accepted: 30/01/2022

Abstract

Since the sacred shrines are mainly located in the historical contexts of cities, preserving the historical identity of the context is one of the challenges in new developments. In some plans of developing holy places, it has been observed that the principles of planning, regardless of the existing spaces and the historical memory of pilgrims of the building and identity of the surrounding texture, has destroyed the intergenerational memories of individuals and cut off their mental connection with the building. Considering the social and cultural necessity of preserving the spacial and historical identity and mental relationship of people with the place in development planning, this study tries to base on the viewpoint of users in their lived experience of worship in the shrine of Hazrat Abdul Azim, define and examine the research hypotheses; Then interpret the data in a phenomenological way and offer operational solutions as the basis of intervention in holy places. The philosophical paradigm of research is critical discourse. Due to the nature of the variables, the research approach is qualitative; research method is the survey and research design is descriptive-analytical. Explaining the theoretical foundations of research and determining research variables has been done through library studies and field studies, including direct observation, interview and distribution of questionnaires. To analyze the originality of people's mentality in the face of space, three hypotheses were proposed: 1. it is assumed that the geometry of spatial relationships, the type of connection with the shrine (dome) increases the sense of place attachment in the users. 2. It is assumed that the use of spatial quality factors affecting the perception of users leads to greater presence in the place. 3. It is assumed that the signs of historical identity play a role in the meaning of space and place attachment among users. The contribution of each factor has been analyzed and effective in designing new spaces. In the first hypothesis, the result of Pearson correlation test between the components of spatial relations – connection with the shrine and the sense of belonging, the correlation coefficient is 0.377. The value of a significant number is less than 0.01 and therefore there is a significant

relationship between these two variables at the 99% confidence level. In the second hypothesis, the result of Pearson correlation test between the component of spatial quality factors affecting users' perception and the presence of people in the place shows a coefficient of 0.311. The value of the observed significant number is less than 0.05, which is less than the standard significance level ($\alpha = 5\%$). Therefore, there is a significant relationship between these two variables at 95% confidence level. In the third hypothesis, the result of Pearson correlation test between the component of the sign and its structure and the component of meaning and memory in place shows a coefficient of 0.377. The observed significant number is less than 0.01, which is less than the standard significance level ($\alpha = 5\%$). Therefore, there is a significant relationship between these two variables at 99% confidence level.

Finding results of the discussion show that the spatial hierarchy of the building, visual relationship with the dome, quality factors affecting users' perception in any space and the existence of meaningful signs have a direct, positive and significant effect on the components of place attachment in people mental identity of place and preserving them makes the place more identifiable.

According to the analysis in this study, it can be concluded that the most important issue in the development plan of historical religious sites is the originality of the mentality of individuals towards spaces and places. The mental thing formed in the subconscious mind of the people remain the guarantor of the creation of the spiritual mentality of the people in the space and basically forms the subjective nature of the space. This is more important and fundamental than the objective nature of the building because meaning is the most essential element of being in spiritual situations. This issue was also indicated in the statistical tests of the research. Therefore, in the context of religious history, the presentation of the same and modified copies (which is also contrary to international rules and regulations) calls into question the value, efficiency and desirability of the initial model and reduces its historical significance. As a result, in development projects, giving a repetitive motif, pattern or elements can not solve the context problem, and this leads to the unification of anonymity. Depending on the potential of each field, the presentation of development plans will be numerous in cities. Citizens' dissatisfaction with the current development plans shows that the sense place attachment among the users is enormously important. Therefore, disturbing memorable situations under the pretext of development without effective planning will reduce the value of the place.

key words: Originality of subjectivity, semiotics of place, sacred place, sense of place, the shrine of Hazrat Abdolazim

